

یادگار تمدن ایرانی - اسلامی

کتابی که از سوی مترجم و مصححش که یکی از مفاخر دوران ماست، چنین توصیف می‌شود: «به‌راستی ارزش مطالعه، معرفی و شناسایی بیشتر دارد». نام اصلی کتاب البدء و التاریخ (آفرینش و تاریخ) عنوان کتاب ابونصر مطهرین طاهر مقدسی است که سومین چاپ آن با مقدمه، ترجمه و تعلیقات دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی منتشر شد. این کتاب ۶ مجلد است که در ۲ مجلد صحافی شده است. نام مؤلف در کتابش نیامده است و همین امر برخی از شرح‌حال‌نویسان و مورخان را بر آن داشته بود تا البدء و التاریخ را به ابوزید بلخی (۲۲۲-۲۳۵ ق) منتسب کنند. اما با توجه به مطالب کتاب و تحقیقات مصحح و نیز تصریح منابعی چون غررالسیر ثعالبی و بیان‌الادیان، کتاب بدون تردید از مقدسی است. چنان‌که از محتوای کتاب و فصول مختلف آن برمی‌آید، مقدسی مردی دانشمند بوده که بر مجموعه دانش‌های عصر خویش، به‌ویژه منطق، کلام، فلسفه، نجوم، ادبیات عرب، فقه، تفسیر، حدیث، تاریخ و جغرافیا مسلط بوده است و به قول مصحح کتاب «مردی است دایرةالمعارفی^۳». با وجود اطلاعات اندکی که از مقدسی در دست است، دکتر کدکنی اطلاعات نسبتاً مفصلاً از زندگی، تحصیلات و استادان او، با توجه به منابع مختلف و محتوای کتاب، گردآورده است.

مقدسی کتاب خود را چنین آغاز می‌کند: «کژروان و کژراهان از برای کم‌خردان، فراز آمده‌اند و گمشدگان طریقت حق، از رهگذر بحث در مبادی آفرینش و بنیادهای آن و آنچه بازگشت و سرانجام جهان است، به تباه کردن باورهای مردمان کودن پرداخته‌اند؛ به‌گونه‌ای که مایه فریب غافلان و حیرت هوش خردمندان است...»^۴ این جمله آغازین کتاب و نیز سراسر محتوای آن، نشان از خردگرایی مؤلف دارد، خردگرایی که محصول تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری است. همین صفت مقدسی او را از بسیاری از مورخان مسلمانان متمایز می‌کند. مؤلف برخلاف سبک معمول مورخان مسلمان، تاریخ خود را نه از خلقت آدم، بلکه از اعصار بسیار پیش از آن و آفرینش هستی آغاز می‌کند. خواننده با نگاهی به فهرست کتاب درخواهد یافت که این اثر را نمی‌توان صرفاً یک کتاب تاریخ عمومی به حساب آورد؛ بلکه آفرینش و تاریخ، دایرةالمعارفی مملو از اطلاعات تاریخی، جغرافیایی، اساطیری،

■ آفرینش و تاریخ

■ ابونصر مطهرین طاهر مقدسی

■ مترجم و مصحح: دکتر محمد رضا شفیعی کدکنی

■ انتشارات: آگاه؛ ۱۳۸۶، ۶مجلد، ۱۱۳۱ صفحه

« این کتاب یادگاری است از درخشان‌ترین ادوار تاریخ تمدن ایران اسلامی، دوره فردگرایی و اومانیسیم، عصر فارابی و رازی و اخوان‌الصفاء. در میان آثار بازمانده از این روزگار، کتاب آفرینش و تاریخ تقریباً حالتی منحصربه‌فرد دارد. دایرةالمعارفی است از فلسفه، تاریخ، اسطوره‌شناسی تطبیقی، دین‌شناسی، جهان‌شناسی، جغرافیا و رستاخیزشناسی، و در تمام این زمینه‌ها گاه اطلاعاتی عرضه می‌کند که در هیچ کتاب دیگری نمی‌توان یافت. در حقیقت تصویری است جامع از تلقی مردمان باستان و سه قرن اول عصر اسلامی نسبت به جهان از آغاز آفرینش تا پایان آن.»

دانش‌ها و مراتب و اقسام هر کدام و سخن درباره‌ی عقل و معقول و سخن درباره‌ی حس و محسوس و سخن درباره‌ی درجه دانستگی‌ها و سخن درباره‌ی حد و دلیل و علت و معارضه و قیاس و نظر و اجتهاد است...^{۶۷}». در ابتدای امر، مشاهده چنین مباحثی در یک کتاب تاریخ عمومی کمی غیرمنتظره، شگفت‌انگیز و منحصر به فرد به نظر می‌رسد. زیرا این فصل تماماً به مباحث فلسفه اسلامی اختصاص یافته است، ولی دقت در اوضاع و احوال جهان اسلام در سده چهارم یا به قول آدام متز قرن رنسانس اسلامی، که قرن بحث و جدل، خردگرایی، الحاد، زندقه، تأویل، تمیز حق و باطل و... بود، درک گنجاندن چنین فصلی را در آغاز یک کتاب تاریخ متعلق به قرن چهارم آسان‌تر می‌کند.

«در اثبات آفریدگار و یکتایی آفریننده با دلایل برهانی و حجت‌های ناگزیر کننده»، «در صفات باری تعالی و اسماء او و این که اعتقاد درباره‌ی قول و فعل او چگونه باید باشد» و «در تثبیت رسالت و ایجاب نبوت» عناوین فصول دوم تا چهارم است. در این سه فصل که بیشتر به حوزه الهیات و علم کلام مربوط است، ابتدا با نقل آرای «ارباب ملل و نحل» به اثبات باری تعالی می‌پردازد، سپس در فصل سوم که بسیاری از مفاهیم و اصطلاحات حوزه الهیات و کلام را شامل می‌شود، مجموعه بسیار مهمی از عقاید کلامی مسلمانان و دیگر مذاهب و فرقی را که با مسلمانان بحث و گفت‌وگوی فلسفی داشتند بررسی می‌کند و در نهایت به مسأله رسالت و نبوت و وحی می‌پردازد.

فصول پنجم تا هفتم کتاب به بحث پیرامون آفرینش گیتی و حدوث هستی و جهان‌شناسی مسلمانان و سایر فرق و ملل اختصاص یافته است. ارزش اساسی این بخش از کتاب در مباحث و موضوعات تطبیقی آن است. مؤلف نه تنها آراء و عقاید اندیشمندان همه فرق اسلامی را ذکر کرده، بلکه بسیاری از آراء متفکران غیرمسلمان را پیرامون آفرینش و چرایی و چگونگی آنان آورده است. خواننده در این قسمت از کتاب با اندیشه‌های و آراء یونانیان، ثنویان، حرانیان، مانویان، یهودیان، مسیحیان و زردشتیان آشنا می‌شود. حتی مقدسی از ذکر آراء اهل الحاد و زندقه نیز در باب آفرینش خودداری نورزیده است. بحث از پرسش «چرایی» خلقت آغاز می‌شود که اصلاً آیا خداوند نیازی به چنین کاری داشت یا نه. مؤلف در لابلای مباحث خود از براهین فلسفی و معرفت‌شناسی نیز بهره برده است که کاملاً واضح و مبرهن است متأثر از فضای علمی - فرهنگی قرن چهارم هجری است. در پایان فصل هفتم، مقدسی بحثی در باب مفهوم «دنیا» دارد که اساساً دنیا چیست؟ در این قسمت، وی تعاریف بسیاری را از دنیا ارائه می‌دهد و نیز آفریده‌های قبل از آدم و پریان و شیاطین و تعداد عوالم هستی

فلسفی، منطقی، دینی، کلامی و... است. اگرچه بیش از نیمی از کتاب را مباحث تاریخی دربرمی‌گیرد؛ ولی یقیناً مباحث و مطالب دیگر کتاب، به دلیل منحصر به فرد بودن و دست اول بودن آن‌ها، به مراتب ارزشمندتر از بخش تاریخی کتاب است. برای نمونه، بخش اعظم اطلاعاتی که مقدسی از اساطیر ایران باستان و سایر ملل به دست می‌دهد، یا از منابعی است که اکثر آن‌ها از میان رفته‌اند مانند: سیرالعجم، خدای نامه، شاهنامه مسعودی مروزی، کتاب مایر ضاه الفلاسفه فی الآراء الطبیعیه و... و یا اطلاعاتی است که خود او در سفرهای تحقیقاتی خود از علماء و دانشمندان ملل مختلف شنیده است. از محاسن دیگر این کتاب، استفاده مقدسی از منابع یونانی، سریانی و عبرانی است که این به خاطر تسلط او به این زبان‌ها است و بدین ترتیب، منابع کتاب آفرینش و تاریخ در چهار دسته، فارسی (ایرانی)، عربی، عبرانی و یونانی قرار می‌گیرد و همین امر باعث می‌شود که اطلاعات او دست‌اول و منحصر به فرد باشد. مقدسی در کتاب خود دانسته‌های مهمی درباره‌ی تاریخ، اساطیر و دین ایرانیان آورده است که بسیاری از آن‌ها را در کتب دیگر نمی‌توان یافت؛ مانند شرح دیدار از آتشکده‌های قدیمی، اطلاعاتی درباره‌ی پیامبران و قوانین زرتشتیان و آرای آنان درباره آفرینش، مزدکیان، آرای خرمدیان درباره آفرینش، عروج ارواح، فرقه‌های فرعی خرمیه و دیدار از آنان، آرای برخی دانشمندان درباره کرویت زمین و گردش آن در سیارات به دور فلک و...

یکی از شاخصه‌های اصلی کتاب، مباحث تطبیقی و مقایسه‌ای آن است که در اکثر فصول کتاب به چشم می‌خورد. مقدسی به سبب احاطه‌اش به منابع ملل و نحل و زبان‌های مختلف توانسته است بسیاری از داده‌های به دست آمده از ملل گوناگون را به صورت تطبیقی و مقایسه‌ای، در اختیار خواننده قرار دهد. مقدسی، که معتزلی بود، به رشد و تکامل عقل و وحی در تاریخ اهمیت می‌داد و اصرار داشت که به جنبه‌ی رمزی و نمادین افسانه‌های آفرینش توجه شود. به همین سبب، همان گونه که مترجم دانشمند کتاب اشاره دارد، از ویژگی‌های کتاب این است که مؤلف اساطیر را، آن‌جا که با عقل سازگار است، می‌پذیرد و در غیر این صورت، حمل بر رمز و تمثیل می‌کند و به قول فردوسی:

ازو هرچه اندر خورد با خرد/ دگر، بر ره رمز، معنی بزد^{۶۸}

کتاب در مجموع بیست و دو فصل دارد که هم براساس موضوع و هم بر اساس تقدم زمانی تبویب شده‌اند. عنوان فصل اول کتاب «در تثبیت و مهذب ساختن جدل» است. این فصل به نوشته خود مؤلف شامل «گفتار درباره معنی دانش و نادانی است و سخن درباره کمیت

را به تفصیل بیان می‌کند.

فصل هشتم کتاب با عنوان «در ظهور آدم و پراکنده شدن فرزندان آن» پیدایش و آفرینش انسان را به تصویر می‌کشد مباحث کتاب از این جا کم کم رنگ تاریخی به خود می‌گیرد. زیرا تقریباً تمامی تواریخ عمومی از خلقت آدم آغاز می‌شوند. مقدسی در این فصل ابتدا از فلاسفه یونانی آغاز می‌کند و بعد به آرای اهل هند و اهل اسلام پیرامون چندوچون و چرایی و چگونگی آفرینش انسان می‌پردازد.

«در یادکرد فتنه ها و کواپن و قیام قیامت و سپری گشتن جهان... و وجوب رستاخیز» عنوان فصل نهم کتاب است که در باب آخرت‌شناسی، نشانه‌های رستاخیز و قیامت، مهدویت، عمر دنیا و نابودی جهان و ضرورت حشر و بعث است. بررسی تطبیقی آراء گذشتگان در این فصل نیز نمودی آشکار دارد. اهل سند و هند، اهل چین، ایرانیان، اهل بابل، یونانیان و... از ملل و نحلی هستند که آراء آنان مورد نقد و نظر قرار گرفته است. فصل نهم از لحاظ شکل‌گیری «نشوریات» در اسلام و تمدن ایران عصر اسلامی و موضوع مهدویت و میسیانیسم، یکی از خواندنی‌ترین فصول کتاب است.

در فصل دهم کتاب، مؤلف کاملاً وارد مباحث تاریخی می‌شود و به «یادکرد پیامبران» می‌پردازد. مقدسی در این فصل که نوعی قصص‌الانبیاء است، به تواریخ پیامبران الهی و ملل قدیم و تطبیق شخصیت‌های تاریخی (برای نمونه هرمس و ادریس، ضحاک و نمرود و سلیمان و جمشید) و تطبیق داستان‌های ملل مختلف (برای نمونه سامی و ایرانی) می‌پردازد. همچنین آراء اقوام گوناگون را درباره‌ی مسأله نبوت و پیامبری بیان می‌کند. از جمله، عقاید ایرانیان را در مورد نبوت زردتشت و نبوت به‌آفرید و سه پیامبری که پس از زردتشت در میان آنان ظهور کرده‌اند ذکر می‌کند.

فصل یازدهم ویژه تاریخ ایران است که پس از مقدمه‌ای کوتاه از آفریدون شروع می‌شود. در آغاز این فصل، ابیاتی از منظومه مسعودی مروزی را به فارسی نقل می‌کند که به قول دکتر شفیعی کدکنی «گویا تنها سند بازمانده از این حماسه آغازین زبان فارسی» است. بحث مؤلف در باب اساطیر تطبیقی از مشخصه‌های اصلی این فصل است. علاوه بر این فصل، بخش درخور توجهی از مباحث کتاب به ذکر عقاید ایرانیان باستان پیرامون مباحث گوناگون اختصاص دارد که خود مقدسی از علما و دانشمندان ایرانی و زردتشتی شنیده و دیده است. فصل دوازدهم در «یادکرد ادیان» و «ملل و نحل» است. خواننده در این فصل تقریباً می‌تواند از تمامی فرق و نحله‌های موجود عصر مؤلف از قبیل مَطله که همان زنادقه و ملاحده‌اند، باطنیه، حرّانیان، ثنویان، بت‌پرستان، زردتشتیان، اهل کتاب، خرمدینان و.. اطلاعات سودمندی کسب کند.

سیزدهمین فصل کتاب به جغرافیای تاریخی اختصاص دارد و در باب «چگونگی دریاها و رودخانه‌ها و شگفتی‌های زمین و آفرینش» است. «در یادکرد انسب عرب» عنوان فصل چهاردهم کتاب است. مباحث این کتاب، مروری مختصر و موجز در تاریخ عرب جاهلی و قبایل و «ایام» آنها است.

فصول پانزدهم تا هجدهم کتاب به زادروز، منشاء، بعثت، نبوت، زندگی و اصحاب و یاران پیامبر(ص) اختصاص دارد و از این حیث یکی از منابع درخور توجه تاریخ صدر اسلام است. بنابر احتمال مصحح محترم

کتاب، این فصول احتمالاً تلخیص‌گونه‌ای است از کتاب‌هایی چون سیره این هشام، واقدی و کتاب المعارف ابن قتیبه^{۱۰}.

«در مقالات اهل اسلام» عنوان نوزدهمین فصل آفرینش و تاریخ است. این فصل از مهم‌ترین و جذاب‌ترین فصول کتاب و شامل مجموعه کاملی از ملل و نحل اهل اسلام است. مقدسی ابتدا چهار منشاء اصلی اختلاف میان مسلمانان صدر اسلام را برمی‌شمرد و معتقد است که این چهار دلیل، عامل اصلی تفرقه مسلمانان بود. اول امامت بعد از رسول، دوم چگونگی پیکار با اهل رده در روزگار خلافت ابوبکر، سوم ماجرای قتل عثمان و چهارم خلافت علی (ع) و خروج طلحه و زبیر و عایشه بر علی و جنگ جمل. پس از این مقدمه، او به شیعه می‌پردازد و سی و دو فرقه از شیعیان را نام می‌برد و آن‌ها را در دو گروه عمده زیدیه و امامیه جای می‌دهد. سپس خوارج، مُشَبَّهه، معتزله، مرجئه، مُجَبَّره، صوفیه و اصحاب حدیث را نیز به همین ترتیب برمی‌شمارد.

فصل بیستم، بیست و یکم و بیست و دوم کتاب، در یادکرد خلافت خلفای راشدین، امویان و عباسیان تا روزگار مؤلف یعنی تا سال ۳۵۵ ق است. این سه فصل نیز در مورد تاریخ ایران دارای اهمیت فراوان است؛ به‌ویژه در مورد شکست یزدگرد سوم، داستان کربلا، ظهور دولت عباسی و خروج ابومسلم و ماجرای برمکیان.

علاوه بر متن کتاب، مقدمه ۱۲۵ صفحه‌ای دکتر کدکنی بر آفرینش و تاریخ نیز ارزش والایی برخوردار دارد و کمک شایانی به خواننده در آگاهی از زندگی و تفکر مقدسی و همچنین فهم بهتر متن کتاب خواهد کرد.

البدء و التاریخ را نخستین بار کلمان هوار در فاصله سال‌های ۱۸۹۹-۱۹۱۹ میلادی به زبان عربی در شش جلد منتشر کرد که البته چاپ متوسطی بود و چاپ و ترجمه فارسی این کتاب مزیت‌های فراوانی نسبت به چاپ هوار دارد.

پی‌نوشت:

۱. از جمله: حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله؛ کشف‌الظنون عن اسامی الکتب و الفنون؛ المجلد الاول، دارالفکر، ۱۳۶۰ق / ۱۹۴۱ م، ص ۲۲۷.
۲. ثعالبی، غرر الاخبار ملوک الفرس؛ تصحیح محمد تفضلی؛ پاره نخست، نقره، ۱۳۶۸، ص ۳۱۸ و العسوی، ابوالمعالی محمد بن الحسین؛ تاریخ کامل ادیان (بیان الادیان)؛ تصحیح هاشم رضی، ۱۳۴۲، ص ۶.
۳. مقدسی، مطهرین طاهر؛ آفرینش و تاریخ؛ ترجمه و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی، چ سوم، آگاه، ۱۳۸۶، ص ۴۰.
۴. همان؛ ص ۱۲۵.
۵. برای بحث بیشتر در این زمینه و اندیشه و تفکر مقدسی علاوه بر مقدمه مصحح، نگاه کنید به: رضوی، سید ابوالفضل؛ «بینش و نگرش در تاریخ‌نگاری اسلامی»؛ قیسات، س ۱۱، ش ۴۲.
۶. دانشنامه جهان اسلام؛ زیر نظر سید مصطفی میرسلیم؛ بنیاد دایرةالمعارف اسلامی؛ ج ۲، ۱۳۷۵، ذیل واژه البدء و التاریخ.
۷. مقدسی؛ همان؛ ص ۷۵.
۸. همان؛ ص ۱۲۹.
۹. همان؛ ص ۸۷.
۱۰. همان؛ ص ۹۲.